

*др Нино Н. Делић**
Историјски институт, Београд

**ПОПУЛАЦИОНИ РАЗВОЈ
ВОЈНОГ КОМУНИТЕТА / ГРАДА ПАНЧЕВА
1795–1910.**

Апстракт: Рад је посвећен проблематици демографског развоја града/ комунитета Панчева у периоду од стицања градских права 1794. године, све до Првог светског рата. На темељу статистичких података о становништву са пописа из 18, 19. и 20. века реконструисана је динамика популационог развоја са посебним акцентом на српску православну заједницу. Резултати показују да је темпо раста популације варирао, са најбржим напретком у периодима на прелому 18. у 19. век, током 60-их година 19. и на самом почетку 20. века. Православна, превасходно српска популација испрва је имала оквирно трочетвртинску већину у становништву, али је тај удео нагло опао у другој половини 19. века и достигао свега 45,55% 1910. године. Верско-етнички карактер града је све до 60-их година 19. века био српско-православни и немачко-католички, да би се до 1910. године, услед природних процеса али и имплементације демографске политике власти, Панчево фактички променило у српско-немачко-мађарски град.

Кључне речи: Панчево, Војна крајина, Угарска, демографија, статистика, становништво, урбанизам, 19. век

Простор на којем се данас налази град Панчево био је насељен још у време Каменог доба. Садашњи назив као и основе места, међутим, потичу највероватније из 12. века и словенског су порекла. Место је, заједно са широм околином, у Новом веку често мењало господаре и било жртва ратних разарања у многобројним хабзбуршко-османским сукобима. Нова епоха настаје после 1716. године када су насеље од Турака преузеле аустријске трупе што је потврђено Пожаревачким миром 1718. године када је и цео Банат прикључен Хабзбуршкој монархији.

* nino.delic@iib.ac.rs, n.delic@aol.com

Као део Тамишког Баната, нове управне јединице како су креирале аустријске власти, Панчево је постало и центар дистрикта. Само насеље године 1717, још је било веома скромне величине, са свега 70 кућа. Почетком 20-их година 18. века постепено и углавном плански, у Панчево се насељавају католички Немци и православни Срби. Обе верско-етничке групе су, сходно тадашњим обичајима али и правној регулацији, населиле и развиле посебне делове заједничког насеља, формирајући тако суштински засебне општине и политичке јединице – Немачко Панчево јужно и Српско Панчево северно од тврђаве. Овакво стање трајало је деценијама и није се мењало ни услед нових ратова и разарања, нити промене управног карактера области. Погранични делови Баната су, наиме, постепено реорганизовани у нову секцију Војне крајине, односно у Банатску војну крајину (или такође Банатску војну границу) која је званично успостављена после 1764. године. Панчево се тако нашло на простору посебне управне и политичке јединице која је била под директном контролом власти у Бечу и Дворског ратног савета (војске).¹

Концепти система урбаних насеља (18–19. век)

Милитаризовано друштво Војне крајине неговало је другачији концепт урбаног развоја и организације од уобичајеног за простор централне Европе у Новом веку. Крајишки градови су, по правилу, били војни центри, односно седишта војних јединица (регимената), касарни, судова или других установа од значаја за оружану моћ државе. Слично као и у случају насеља у тзв. провинцијалу (цивилном делу Монархије), статус града се и у крајишким областима стицао посебним указом (дипломом) владара који је на такав начин одређеном месту даривао привилегије. У провинцијалу је, правно гледано, статус града био резервисан за места која су владаревом милошћу стекла атрибут „слободних краљевских градова”, односно положај политичког ентитета са одређеним самоуправним функцијама у оквиру општег државног механизма. Уздизање насеља у ранг слободних градова није текло по неком аутоматизму или према опште важећем управном поступку, већ је представљало искључиво владареву привилегију за коју је требало молити, а у највећем броју случајева „лобирати” при двору и на крају „обештетити” исти уплатом позамашне суме новца у ризницу. Из наведеног разлога мрежа градова у провинцијалу није била распоређена равномерно,

1 Милекер 2004: 5–10, 17–24; Илић-Мандић 2020: 20–22, 65–71.

нити према неким устаљеним критеријумима. Слободни краљевски градови у Краљевини Угарској (са Хрватском и Славонијом) били су изузети из јурисдикције жупанија, поседовали су широка аутономна права и могли су да комуницирају са највишим институцијама државе директно. У Војној крајини, међутим, ситуација је услед другачијег карактера саме области и њене функције за државу била много другачија. Генерално гледано, крајишко друштво је замишљено као милитаризовано, организовано у велике породице и газдинства (задруге) које би увек обезбеђивале слободну мушку снагу неопходну за војску. Урбанизација као процес није се уклапала у жељени концепт друштва, те због тога заправо није ни дозвољавана на исти начин као у провинцијалу. Власти су, међутим, биле свесне одређених недостатака једног искључиво сеоског друштва. Објективне потребе за занатским производима и услугама, размени одређених добара (трговина), као и концентрисање управних или војних институција изискивали су и на подручју Војне крајине формирање центара урбаног карактера. Због тога је осмишљен концепт мреже „слободних војних комунитета”, као пандан слободним градовима у провинцијалу, а који је добио свој коначни облик почетком 19. века. Власти у Бечу су још крајем 18. века одлучиле да, из претходно наведених разлога, овај градски статус циљано доделе ограниченом броју насеља који су били релативно равномерно распоређени по читавој области. Унутрашње уређење било је регулисано централно, прописима који су важили за све комунитете једнако. Самоуправа је била веома ограничена а о свим најбитнијим питањима одлучивала је војна власт. Комунити су били изузети из јурисдикције пукова (регимента), мада су често били седишта истих, но потпадали су под контролу бригада и генералата, те разумљиво, и највиших инстанци у Бечу (Дворски ратни савет). За разлику од провинцијалних градова, комунити нису били праве самосталне управне, а још мање политичке јединице, већ испоставе централне власти са посебном функцијом и одређеним, веома ограниченим степеном аутономије у сврху бољег испуњавања задатака. Комунити су имали градоначелника којег је постављала војска, Магистрат и већнике само делимично биране од стране грађана, као и неколико основних службеника које је морала да потврди и Генерална команда. Главно усмерење развоја комунитета нису одређивали грађани већ централна власт. Са те тачке гледишта сасвим је логично да су комунити првенствено служили војним потребама а да су интереси локалног грађанства били запостављани. У пракси, међутим, утицај становника комунитета на развојни пут града зависио је умногоме од агилности истих, посебних прилика и положаја насеља као и других

околности. О томе сведочи и различита динамика раста и модернизације крајишких комунитета у 19. веку.²

До промене статуса Панчева долази након укидања Војне крајине и инкорпорације њених делова у Краљевину Угарску (са Хрватском и Славонијом). У случају банатског сектора инкорпорација у угарске жупаније уследила је после 1872. године, чиме је на овим подручјима почео да важи угарски правни систем. Законима је било предвиђено да постоје и даље *Слободни краљевски градови*, односно *муниципални градови* као посебни политички ентитети, независни од жупанија и са високим степеном аутономије. Оба назива су коришћена истовремено, с тиме што су сви градови били муниципални по праву а само неки од њих и Слободни краљевски. Атрибут „слободни краљевски град” постао је сасвим симболичан, без правног значаја, тек као знак престижа. У урбана насеља убрајани су и *градови са уређеним магистратом* који су потпадали под жупаније, али су ипак уживали одређену самоуправу. Број муниципалних градова значајно је смањен 1876, а њихов број тачно је одређен 1886. године на свега 25 у читавој Угарској. Висок степен самоуправе задржали су муниципални градови, док су они са уређеним магистратом представљали урбане центре којима је у начелу руководила жупанија.³

Панчево је након формирања Банатске војне крајине било подвојено место које се састојало од немачке и српске општине, и као такво убрзо је постало и седиште Немачко-банатске регименте (пука), али у управно-правном смислу још више деценија остало је без градског статуса, односно без уздигнућа у војни комунитет. Грађани су још 1767. године молили Цара за стицање комунитетских привилегија, али су одбијени. Тек 1794. године, након рата са Османлијама и великих разарања, на двору су услышене молбе и две општине су најзад спојене у једно насеље – комунитет.⁴

Статус војног комунитета Панчево је задржало све до укидања Војне крајине, односно до инкорпорације банатских делова у Угарску 1872. године. Сходно одлукама Угарског сабора из 1873. године, Панчево је признато као муниципални град, односно као град са највишим степеном аутономије, у принципу у рангу жупаније. Велике реформе 1876. и 1886. године исто нису промениле, и Панчево стога, правно заправо није ни било у саставу Торонталске жупаније, већ посебан ентитет.⁵

2 Делић 2019: 173–177; Bergmayr F. 1845, 183–184; Buczynski 1997: I-18–20, I- 46–51, II- 296–297.

3 Делић 2019: 175–176.

4 Милекер 2004: 30–33, 44, 49–50.

5 Милекер 2004: 118; Deák 1979: 120–124.

Популација Панчева – општа динамика

Недуго након уједињења обе панчевачке општине у један комунитет, насеље је 1795. године имало 4.588 становника. На последњем попису спроведеном на подручју Аустроугарске, 1910. године, Панчево је имало чак 20.201 становника. То представља увећање од чак 440,30% у 115 година, односно око четири и по пута. Подаци се односе на „цивилне” житеље, односно на становништво без припадника војске којих је свакако било у већем броју. Овако значајан пораст, међутим, није остварен равномерно током читавог периода. До 30-их година 19. века раст је био константан и значајан, да би затим популација у суштини стагнирала све до 60-их када поново започиње нагли пораст становништва. Између 1795. и 1819. године, становништво је увећано за 3.687 људи, односно 80,36%. Између 1819. и 1847. године, пораст је износио 3.916 становника, односно 47,32% што јасно указује на успоравање темпа раста. У периоду 1847–1857. године Панчево је чак изгубило 145 житеља, односно 1,19% становништва. Стагнацију је могуће делимично објаснити губицима током Револуције 1848/49. године, али је слаб раст забележен и у две деценије пре револуционарног вихора.

Током 40-их година 19. века град готово да није забележио популациони раст. У више наврата забележен је и пад броја становника. Највећи, мада не и демографски драматичан пад забележен је у годинама непосредно након Револуције 1848/49. године. Опоравак није текао претерано брзо и град је тек 1857. године мање-више достигао предратни ниво. У наредној деценији, међутим, динамика раста била је импозантна. Током 70-их, 80-их и 90-их година опет је уочљива одређена стагнација, а почетком 20. века поново велики раст. Између 1857. и 1869. године раст је износио 4.842 становника, односно 40,20%, и то у свега 12 година. Поређења ради, од 1869. до 1900. године, градска популација увећала се за свега 1.624 становника, односно 9,62% и то током дугачког периода од 31 године.

Табела 1. Број цивилних становника Панчева 1795–1910. године ⁶

Година	Број становника	Година	Број становника
1795	4.588	1845	11.830
1812	7.097	1846	11.964
1813	7.269	1847	12.191
1817	8.588	1851	10.956
1819	8.275	1857	12.046
1830	10.007	1869	16.888
1831	10.244	1880	17.127
1837	11.143	1890	17.948
1842	12.201	1900	18.512
1844	12.320	1910	20.201

Извори: Милекер 2004: 52, 65; Делић 2016: 72; Делић 2014: 76; Делић 2014а: 59; *Tafeln* 1831: *Tafel* 114; *Tafeln* 1838: *Tafel* 64; *Tafeln* 1846: *Tafel* 74; *Tafeln* 1848: *Tafel* 64; *Tafeln* 1851: *Tafel* 29; *Tafeln* 1853: *Tafel* 29; *Tafeln* 1856: *Tafel* 37; *Statistische Übersichten* 1859: 176–177; *Bevölkerung und Viehstand* 1871: 316–317; *A Magyar Korona* 1882: 208–209; *A Magyar Korona* 1893: II- 102–103; *A Magyar Korona* 1902: II- 370–370; *A Magyar Korona* 1912: II- 616.

6 Треба разликовати статистичке и правне категорије „домаћих” и „присутних” становника. Под појмом „домаћи” становници подразумевају се правно легални и трајни житељи града, односно они који су тамо имали трајно пребивалиште. То значи да су из тог броја искључени припадници војске (посебна евиденција), привремени и нелегални становници, али су убројани и они који упркос трајном пребивалишту нису били присутни у тренутку пописа. У категорију „присутних” становника уписивани су по правилу сви становници који су се затекли у насељу приликом пописивања (уз неке изузетке када је у питању војска која је увек имала посебну евиденцију). Цивилни становници су они који нису припадали оружаним снагама. Подаци у табели односе се на цивилно домаће 1795–1857, и цивилно присутно становништво 1869–1910. године. Види и у: Делић 2014: 68–69.

Графикон 1. Динамика развоја цивилног становништва Панчева
1795–1910. године



Извори: Табела 1.

Структура становништва у првој половини 19. века

Различит темпо раста градске популације у појединим периодима био је праћен и променама у унутрашњој верској и националној структури. Панчево је формирано као јединствен град из две посебне верско-етничке општине – српско-православне и немачко-католичке. Обе заједнице нису имале и исти или подједнак удео у укупном становништву. Приликом формирања комунитета, 1795. године, православна заједница чинила је већину од нешто преко 70% у становништву. Овакво стање у суштини се није много мењало све до 60-их година 19. века. У време српских устанака, када је одређени број избеглица из Србије пронашао уточиште на простору Војне крајине, па тако и у Панчеву, удео православне заједнице увећао се на оквирно 75%. Током 1813. године у Панчеву су дом нашле 73 српске избегличке породице. Између 1812. и 1813. године смањило се број иностраних држављана који су обитавали у граду са 78 на 30, док се истовремено увећао број становника са грађанским правом, са 299 на 480, што указује на брзу интеграцију придошлица, односно прихватање у хабзбуршко поданство. Осим католика и православних, у граду је 1813. године било и 35 Јевреја, док протестаната није било. Према попису 1819. године, осим две највеће верске заједнице, у граду је живело још 36 Јевреја, 3 Грко-католика и 11 „некатолика” (осталих некатолика,

односно протестаната). Градско становништво је стога било скоро у потпуности православно или католичко и почетком 19. века.⁷

Табела 2. Удео православних у становништву Панчева 1795–1857. године

Година	Становника		
	Укупно становника	Православних становника	Удео православних у %
1795	4.588	3.232	70,44
1812	7.097	5.327	75,06
1813	7.269	5.426	74,65
1819	8.275	6.314	76,30
1831	10.244	7.535	73,56
1857	12.046	8.318	69,05

Извори: Милекер 2004: 52; Делић 2016: 72; Делић 2014: 76; Делић 2014а: 59; *Statistische Übersichten* 1859: 176–177;

Највише доступних статистичких података односи се на верску структуру становништва, што представља одређено ограничење за проучавање етничке разноликости. Православно-католички карактер града није морао нужно да значи и српско-немачки. Неколико посебних пописа из прве половине 19. века, међутим, указују управо на изразито српски и немачки карактер популације. Војне власти су 1819. године спровеле у читавој Банатској крајини попис који је водио рачуна и о „националности” становништва. Није нам тачно познато како се она установљавала али сва је прилика да је као главни критеријум кориштен језик пописаних лица. Попис не садржи посебну рубрику за Србе, већ су они уврштени у општи оквир „Словена” као језичко-етничке категорије. С обзиром на чињеницу да у граду тада није било значајних група других словенских народа осим Срба, може се са великом сигурношћу тврдити да је број „Словена” скоро идентичан броју етничких Срба на датом простору. Попис открива битну чињеницу да је осим Срба и Немаца у Панчеву живела и бројна заједница „Влаха”, односно Румуна. Упадљива подударност збира „Словена” и „Влаха” са бројем православних становника, као и мали број Грко-католика (свега 3) према истом попису, сугеришу да је румунска заједница била искључиво православна.⁸

⁷ Делић 2016: 68–72; Томандл 1954: 16, 22–29; Делић 2014: 76.

⁸ Делић 2014: 68,76.

Табела 3. „Национална” структура становништва Панчева 1819. године

„Националност” становника	Број становника	Удео у становништву у %
Словена	5.939	71,77
Влаха	521	6,30
Мађара	20	0,24
Немаца	1.766	21,34
Осталих	29	0,35
Укупно	8.275	100

Извор: Делић 2014: 76.

Да су Румуни у Панчеву били искључиво православне вероисповести потврђује и попис Карловачке митрополије за 1821. годину. За разлику од већине црквених пописа, у овом случају водило се рачуна о националној структури православних верника. Ни за овај попис није установљено на који начин се вршила идентификација становника, али је највероватније коришћен језички критеријум. Осим Срба, Влаха (Румуна), одвојено су пописани и Грци и Македовласи (Цинцари), што омогућава да се детаљно сагледа структура православне заједнице према етничкој припадности.⁹ Резултати показују да су Срби били доминантан сегмент у православном становништву, али да су Румуни тада представљали значајну заједницу. Отприлике сваки осми православни верник у Панчеву био је румунске националности. То ће се, међутим, променити у другој половини века када ће постепено изгубити на уделу у становништву. Доминантан положај Срба у православном становништву омогућује да се посредно, преко верске структуре, у начелу прати и развој српске популације у граду, уз малу резерву нетачности због поменуте заједнице Румуна.

9 Delić 2020: 164, 171; Радовић, Делић 2021: 134–135.

Табела 4. „Национална“ структура православног становништва Панчева 1821. године (Парохија Панчево са оџранком у Старчеву)

Парохија/ филијала	Православних верника – удео у %				
	Укупно	Срба	Влаха	Грка	Македовлаха (Цинцара)
Панчево	5.531	4.743	740	18	30
Старчево	881	861	20	0	0
Укупно	6.412	5.604	760	18	30
Панчево	86,26	85,75	13,38	0,33	0,54
Старчево	13,74	97,73	2,27	0,00	0,00
Укупно	100,00	87,40	11,85	0,28	0,47

Извор: АСАНУК, МПА, фонд А, број 1821/102.

Значај Панчева у „урбаној мрежи“ Војне крајине и шире околине

Број становника једног града веома често се користи као мерило развијености и значаја насеља. Такав приступ, међутим, има смисла само уколико се стање насељености пореди са другим примерима, посебно уколико је реч о сагледавању у историјској перспективи. Панчево је, уколико узмемо у обзир остале комунитете у Војној крајини, било изузетно велик и значајан град. Осим саме величине, изразит српски карактер становништва давао му је и посебан значај по развој српске урбане интелигенције и елите, како у Војној крајини, тако и у оквирима јужне Угарске. У Војној крајини Панчево је било најмногљуднији комунитет 1831. године и заједно са сремским комунитетима исказивало је највећи удео православног, односно српског становништва. Панчево је било и веома велики центар у оквирима регименте и генералата. У Панчеву је 1831. године живело 8,40% становништва регименте и 4,47% целог Банатског генералата.¹⁰

¹⁰ Делић 2014а: 58–59.

Табела 5. Православна популација у војним комунитетима 1831. године

Војни комунитет	Становника		
	Укупно	Православних	Удео (%)
Бјеловар	1.617	391	24,18
Сењ	2.494	67	2,69
Петриња	3.354	301	8,97
Карлобаг	703	0	0,00
Костајница	1.060	598	56,42
Иванић Град	680	76	11,18
Сл. Брод	2.450	243	9,92
Петроварадин	4.337	1.107	25,52
Ср. Карловци	4.682	3.438	73,43
Земун	9.136	6.597	72,21
Панчево	10.244	7.535	73,56
Бела Црква	5.512	2.060	37,37
Укупно	46.269	22.413	48,44

Извори: Делић 2014а: 58–59; Делић 2019: 186–187.

Поређењем са широм околином добијају се слични резултати. Београд је 1834. године имао тек 7.033 становника. Бечкерек је 1840. године имао 15.500 становника (67% православних), Кикинда 15.000 становника (78% православних), Сомбор 21.086 становника (56% православних) а Нови Сад 17.332 становника (55% православних).¹¹ Панчево је, стога, у првој половини 19. века спадало у највеће градове у широј околини као и у највеће српске урбане центре уопште. Значај грађанства у ери убрзане урбанизације 19. века на очување идентитета, развој институција, те на опште политичке и друштвене токове, добро је познат. Политичка елита српског народа у Хабзбуршкој монархији 19. века такође је добрим делом била из урбаних средина или је у њима стасала, образовала се и започињала своју културну и политичку делатност. Због тога је постојање градова са изразитим српским карактером (остварен кроз висок удео српске популације) у којима се друштвени живот одигравао у оквирима српске културе, језика и националног политичког дискурса, било од прворазредне важности за целокупан развој српског народа и његовог статуса у Хабзбуршкој монархији. Панчево је у првој половини 19. века свакако било саставни део „урбане мреже” Баната и

¹¹ Два века 2008: 46; Deák E. 1989: II-a 320, II-b 790, II-b 802.

шире околине југа Угарске, као и својеврсног „српског урбаног бастиона” који се протезао кроз Срем, Бачку и Банат. Демографске промене у другој половини века ће, међутим, урушити не само позицију Панчева као српског центра, већ и читав „бастион” као такав.¹²

Промене верско-етничке структуре 1857–1910. године

Брзи раст популације Панчева током 60-их година 19. века био је праћен и значајним променама у унутрашњој структури исте. Православна, махом српска популација изгубила је на уделу, и од 1890. године чинила је око 45% становништва. Број православних становника при томе није опадао, напротив. Између 1857. и 1869. године он је чак знатно увећан за 1.360 људи (16,35%), али то је било знатно мање него код других верских, па тако и етничких група.

Табела 6. Удео православних у становништву Панчева 1857–1910. године

Година	Цивилних становника		
	Укупно	Православних	Удео православних у %
1857	12.046	8.318	69,05
1869	16.888	9.678	57,31
1880	17.127	8.683	50,70
1890	17.948	7.959	44,34
1900	18.512	8.173	44,15
1910	20.201	9.202	45,55

Извори: *Statistische Übersichten* 1859: 176–177; *Bevölkerung und Viehstand* 1871: 316–317; *A Magyar Korona* 1882: 208–209; *A Magyar Korona* 1893: II- 102–103; *A Magyar Korona* 1902: II- 370–370; *A Magyar Korona* 1912: II- 616.

Од године 1880. државна статистика водила је и евиденцију о мајерњем језику становништва, што се тада, па тако и данас, користи као најбољи индикатор националне припадности пописаних лица. На почетку се није правила разлика између српског и хрватског језика, али је то учињено на последњем попису 1910. године (коришћењем непознате

12 До 1910. године, скоро сви градови на југу Угарске изгубиће српску већину (осим у Сремским Карловцима и Кикинди), чиме се губи српски карактер урбаног живота на југу Угарске. Види опширније: Делић 2019: 182–187.

методологије) према којем је број Хрвата био минималан. Узимајући претходно изнето у обзир, може се констатовати да је српско-хрватска језичка заједница 1880. године у начелу скоро у целости одговарала српској језичкој, односно етничкој зајеници. У случају Панчева, дакле, поређење српско-хрватске и српске језичке заједнице из различитих година не представља погрешан метод, већ поуздан начин праћења демографског развоја. Резултати пописа 1880. године према матерњем језику показују да су Срби већ тада представљали мање од половине становништва, односно око 48%, док је тесна надполовична већина православних остварена захваљујући Румунима. Највећу разлику у односу на претходне пописе представљају две чињенице: увећање броја Немаца и појава значајног броја Мађара у граду. Немци су 1795. године чинили четвртину становништва, а 1880. године већ 37%. Мађари, којих почетком 19. века уопште није било, чинили су преко 6% становништва и тако заменили Румуне на месту треће, значајне верско-етничке групе у граду (Мађару су били углавном протестанти).

Табела 7. Структура присујној цивилној становништва Панчева према матерњем језику (националности) 1880. године

Број становника према матерњем језику/националности и удео у %									
Мађари	Немци	Словаци	Власи (Румуни)	Русини	Срби-Хрвати	Словенци	Роми	Страни језик	Не уме да говори
1.132	6.356	285	397	2	8.224	1	2	168	560
6,61	37,11	1,66	2,32	0,01	48,02	0,01	0,01	0,98	3,27

Извори: *A Magyar Korona* 1882: 818–819.

Тренд смањења броја православних верника и Срба у граду наставио се све до Првог светског рата. Према попису 1910. године, удео Срба (према језику) опао је на непуних 43%. Удео Немаца остао је мање-више исти, али се знатно увећао проценат Мађара достигавши скоро 16%. Овакав демографски развој свакако није био последица искључиво природног прираштаја. Мађари су се константно насељавали у град услед индустријализације, али и циљане политике власти у Будимпешти да се утиче на националну структуру урбаних центара. Државна администрација и предузећа, попут жељезничких, коришћени су за привлачење мађарских миграната по питању запослења. Осим миграција, одређену улогу у демографским променама имала је и асимилација. У мађарски језичко-етнички корпус већ тада су највећим

делом били уврштени Јевреји, којих је 1910. године у Панчеву било 706 (3,5% становништва).¹³

Табела 8. Структура присуној цивилној становништва Панчева према мајерњем језику (националности) 1910. године

Број становника према мајерњем језику/националности и удео у %							
Мађари	Немци	Словаци	Власи (Румуни)	Русини	Хрвати	Срби	Остали
3.187	7.388	232	518	1	131	8.633	111
15,78	36,57	1,15	2,56	0,00	0,65	42,74	0,55

Извори: *A Magyar Korona* 1912: II- 616.

Тренд насељавања Мађара може се запазити и поређењем две категорије становништва Панчева 1910. године – цивилног и војног. У граду је тада било присутно око 600 становника више него што је било „цивилних” грађана (укупно 20.808 становника), а највећи број несталних житеља (припадника војске) био је мађарске и румунске националности. Оправдана је претпоставка да је велики део привремених становника града временом стекао статус трајних грађана, као што су са собом повлачили и породицу што је утицало и на промену националне структуре.

Табела 9. Структура укуиној присуној становништва Панчева (са војском), према мајерњем језику (националности) 1910. године

Број становника према мајерњем језику/националности и удео у %							
Мађари	Немци	Словаци	Власи (Румуни)	Русини	Хрвати	Срби	Остали
3.364	7.467	244	769	1	135	8.714	114
16,17	35,89	1,17	3,70	0,00	0,65	41,88	0,55

Извори: *A Magyar Korona* 1912: II- 372–373.

Промена верско-етничке структуре сама по себи не представља негативан или нежељен процес. Мултикултуралност, мултијезичност и присуство разних националних заједница на једном месту пружају перспективу изградње квалитетнијих и толерантнијих односа грађана према

13 Антоловић 2020: 139–142; Делић 2011: 207–260; *A Magyar Korona* 1912: II- 616.

осетљивим међуетничким проблемима, те омогућују стицање ширих погледа и схватања о различитим сферама живота. У случају Угарске 19. века, промене националне структуре биле су и политички мотивисане као средство деловања на развој друштвених и државних структура. По питању значаја за српску заједницу на југу Угарске, проблематика промена удела у градском становништву имала је специфичну тежину. Српске урбане елите биле су носиоци народног политичког програма и деловања у првој половини 19. века, а највећи „српски градови” били су својеврсни политичко-културни центри српског народа у Монархији. Појава смањења удела Срба у популацији Панчева, једном од највећих „српских центара”, значила је и промену могућности за политичким организовањем или културним стваралаштвом српске заједнице у граду. Панчево по том питању није представљало изузетак, већ правило, пошто су Срби у свим великим градовима на југу Угарске постепено губили на уделу, а тиме и на значају у политичком процесу.¹⁴

14 О тој проблематици више у: Делић 2019: 182–187.

Архивски извори:

- Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУК), Митрополијско-патријаршијски архив (МПА), фонд А.

Објављени извори:

- *A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt, I. Kötet, Budapest 1882.*
- *A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, I. Rész, Budapest 1893.*
- *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása 1. A népesség általános leírása községenként, Budapest 1902.*
- *A Magyar Korona országainak 1910. évi népszámlálás 1, A népesség fibb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, Budapest 1912.*
- *Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, dann der Militärgränze, nach der Zählung vom 31. December 1869, Heft 1, Wien 1871.*
- *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich: nach der Zählung vom 31. October 1857, Wien 1859.*
- *Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie: für das Jahr 1830, Wien 1831.*
- *Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie: für das Jahr 1837, Wien 1838.*
- *Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie: für das Jahr 1842, Wien 1846.*
- *Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie: für das Jahr 1844, Wien 1848.*
- *Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie: für die Jahre 1845 und 1846, II Teil, Wien 1851.*
- *Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie: für die Jahre 1847 und 1848, II Teil, Wien 1853.*
- *Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie, Neue Folge, I Band, II Teil, Wien 1856.*

Литература:

- Антоловић М. 2020, *Мађаризација Немаца у Угарској (1867–1914)*, На граници хришћанске Европе: Поглавља из хиљадугодишњег мађарско-српског суживота, ур. Арпад Хорњак, Нови Сад, 136–147.
- *Два века развоја Србије, сџаишсџишки прећлед*, Београд 2008.
- Делић Н. 2011, *Брошура „Мађаризација и помађаривање, са посебним осврћом на наше градове”* Гусџава Бекшича, Споменица Историјског архива „Срем” 10, 207–260.
- Делић Н. 2014, *Поис Банашке војне границе 1819. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 35, 67–79.
- Делић Н. 2014, *Сџановништво Војне крајине 1831. године. Верска сџрукшура, наџалишети, морџалишети, нуџиџалишети*, Зборник МС за историју 90, 55–69.
- Делић Н. 2016, *Сумарни појиси војних комунишетиа Панчево и Бела Црква за 1812. и 1813. годину*, Мешовита грађа (Miscellanea) 37, 67–84.
- Делић Н. 2019, *Урбанизација народа? Демографски развој српске градске популације у другој половини 19. века – сџаишсџишки прећлед*, Урбанизација у источној и југоисточној Европи – Урбанизација в восточној и југо-восточној Европи, ур. С. Рудић, А. А. Гордин, Београд, 167–196.
- Милекер С. 2004, *Историја града Панчево* (репринт 1925), Нови Сад.
- Томандл М. 1954, *Панчево и Први српски устанак*, Прилози за политичку, културну и привредну историју Војводине 4, 1–44.
- Радовић И. Т., Делић Н. 2021, *Демографске прилике у Бачкој епархији у XVIII и XIX веку*, Епархија бачка у осмовековној историји Српске православне цркве, ур. С. Бошков, Б. Стојковски, П. М. Вајагић, Бачка Паланка – Нови Сад, 125–140.
- Bergmayr F. 1845, *Verfassung der kaiserlich-koniglichen Militar-Granze und Oesterreichischen Kriegs-Marine*, Wien.
- Buczynski A. 1997, *Gradovi Vojne krajine I-II*, Zagreb.
- Deák E. 1979, *Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone (1780–1918), Teil 1: Allgemeine Bestimmung der Städte und der städtischen Siedlungen*, Wien.
- Deák E. 1989, *Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone (1780–1918), Teil II- a,b,c: Ausgewählte Materialien zum Städtewesen*, Wien.
- Delić N. 2020, *„Vlachs” in the Census of the Metropolitanate of Karlović in 1821: Arad, Timișoara and Vršac Eparchies*, Anuarul institutului de istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca – Yearbook of „George Barițiu” Institute of history of Cluj-Napoca – Series historica 59, 163–177.

Резиме

Панчево је од стицања привилегованог градског/комунитетског статуса 1794. године све до Првог светског рата прошло кроз динамичан демографски развој. Као средиште Немачко-банатске регименте све до 1872. године када је укинута војнокрајишка организација области, комунитет је са скоро 17.000 становника израстао у урбани центар респектабилних размера. Становништво града је према етничко-верском карактеру испрва било српско-немачко, односно православно-католичко, са изразитом српско-православном већином. У другој половини 19. века уследио је процес усложњавања структуре становништва. Услед природног демографског развоја, али и нове фазе колонизације која је била у складу са националном политиком владе у Будимпешти, Панчево је постало мешани српско-немачко-мађарски град, без јасне већине неке од националних заједница. Православни Срби су тако од половине 19. века све до 1910. године, од трочетвртинске апсолутне већине спали на непуних 43% удела у становништву. Број православних српских становника у истом периоду јесте растао, али знатно слабијим темпом него остала популација. Панчевачко становништво се у периоду 1851–1910. године удвостручило, али је број православних житеља порастао за свега петину. Мађари, којих на почетку 19. века није било уопште, достигли су удео од 16% у становништву Панчева 1910. године. Панчево је пре Револуције 1848/49. године важило за један од најважнијих српских центара како у Војној крајини, тако и на југу Угарске. Демографске промене условиле су да се перцепција Панчева као српског центра постепено мења, са негативним ефектом по капацитете политичког деловања Срба на локалном и целоугарском нивоу. Пошто се и у другим градовима на југу Угарске одвијао исти демографски процес, српски покрет и интелигенција лишени су својеврсног „урбаног бастиона” који је представљао упориште у политичком, културном, привредном па и у војном смислу.

Рецензије

Војни комунитет Панчево био је у посматраном периоду одређен војним потребама. Рад брижљиво анализира промене у националној структури града услед промена историјске позиције Панчева у посматраном периоду. Град током већег дела 19. века траје у свом верско-националном дуалитету: православно-католички, српско-немачки. После развојачења Војне границе 1872. године, аутор кроз промене у националној структури становништва указује на покушај мађарског до-сезања Дунава и јужне границе државе, јер 1910. године у граду живи 16% мађарског становништва.

*др Милан Мицић, историчар
генерални секретар Маџице српске*

Рад се бави демографским развојем Панчева у периоду од стицања градских права 1794. године, до Првог светског рата, на темељу статистичких података са пописа из 18, 19. и 20. века. Православно, претежно српско становништво преовладало је до друге половине 19. века. Верско-етнички карактер града све до 60-их година 19. века био је српско-православни и немачко-католички, док су на крају прве деценије 20. века велики део становништва Панчева чинили и Мађари. Рад доноси и графиконе демографских кретања, као и објашњење фактора који су их условили.

Градови у Граници, војни комунитети, били су ослобођени давања која су важила у Провинцијалу, уз обавезу уплаћивања прихода оствареног од занатства, трговине и других привредних грана, у војне сврхе. Такав положај дао је предност овим градовима, користећи га за развој индустрије и саобраћаја (паробродом, а затим и жељезницом).

Поред војног, Граница је имала и санитарни значај. Осетљива улога Границе да буде мостобран Европе и саме Хабзбуршке монархије ка Турској, налагала је потребу отварања контумаца и установе физиката која се старала о нези и лечењу грађана, али и о хигијенским приликама школа, радњи, фабрика, улица, док су при санитетском одељењу радили: комунитетски физикус, видар и градске бабице.

проф. др Ивана Б. Сјасовић, АСАНУ у Београду

ЗБОРНИК КОНФЕРЕНЦИЈЕ

**150 ГОДИНА ОД УКИДАЊА
БАНАТСКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ**



ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ У ПАНЧЕВУ

Панчево, 2024.

**ЗБОРНИК КОНФЕРЕНЦИЈЕ
„150 ГОДИНА ОД УКИДАЊА БАНАТСКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ”**

Издавач

Завод за заштиту споменика културе у Панчеву

За издавача

Гроздана Миленков

Аутори текстова

проф. др Ивана Б. Спасовић

др Јелена Илић Мандић

др Нино Н. Делић

Алекса М. Поповић

Никола Конески

Игор Вокоун

Никола Милошевски

Јасмина Вујовић

Слободанка Перовић

Уредници

Слободанка Перовић

Никола Милошевски

Рецензенти

др Милан Мицић

проф. др Ивана Б. Спасовић

Лектура и коректура

Јасна Милићев

Ликовно уређење и прелом

Немања Вујић

Техничка обрада текста

Александар Павловић

Штампа

Графомаркет, Београд

Тираж

200

ISBN 978-86-83677-27-6

Издавање ове публикације финансијски је омогућио Град Панчево.

САДРЖАЈ

О ПРОЈЕКТУ „ЖИВОТ У БАНАТСКОЈ ВОЈНОЈ ГРАНИЦИ 1764–1872. НА ТЕРИТОРИЈИ ЈУЖНОГ БАНАТА” И КОНФЕРЕНЦИЈИ „150 ГОДИНА ОД УКИДАЊА БАНАТСКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ”	7
<i>Слободанка Перовић</i>	
РЕЧ УРЕДНИКА	9
<i>Никола Милошевски</i>	
БАНАТСКА ГРАНИЦА И ЊЕНО РАЗВОЈАЧЕЊЕ 1872. ГОДИНЕ	13
<i>проф. др Ивана Б. Сјасовић</i>	
ОСНИВАЊЕ НЕМАЧКО-БАНАТСКЕ ГРАНИЧАРСКЕ РЕГИМЕНТЕ И ПЛАНСКО УРЕЂЕЊЕ ПРОСТОРА У ЈУЖНОМ БАНАТУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 18. ВЕКА	31
<i>др Јелена Илић Мандић</i>	
ПОПУЛАЦИОНИ РАЗВОЈ ВОЈНОГ КОМУНИТЕТА / ГРАДА ПАНЧЕВА 1795–1910.	49
<i>др Нино Н. Делић</i>	
СРПСКА ЕЛИТА И РЕФОРМЕ У БАНАТУ СРЕДИНОМ ХВИИ ВЕКА	69
<i>Алекса М. Појовић</i>	
УЧИТЕЉИ И УЧЕНИЦИ ГЛАВНЕ, НИЖЕ И ВИШЕ РЕАЛНЕ ШКОЛЕ У ПАНЧЕВУ: 1851–1872: ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ШКОЛОВАЊА У БАНАТСКОЈ ВОЈНОЈ ГРАНИЦИ	83
<i>Никола Конески</i>	

БАНАТСКА ВОЈНА ГРАНИЦА У СТАЛНОЈ ПОСТАВЦИ МУЗЕЈА У БЕЛОЈ ЦРКВИ	105
<i>Игор Вокоун</i>	
О ВРЕМЕНУ ИЗГРАДЊЕ И НАМЕНИ МОСТА У ПЛОЧИЦИ	115
<i>Никола Милошевски</i>	
ОБЈЕКТИ БАНАТСКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ У ЈУЖНОМ БАНАТУ УТВРЂЕНИ ЗА НЕПОКРЕТНА КУЛТУРНА ДОБРА И ДОБРА ПОД ПРЕТХОДНОМ ЗАШТИТОМ	123
<i>Јасмина Вујовић и Слободанка Перовић</i>	

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

94(497.113 Banat)"1764/1872"(082)

КОНФЕРЕНЦИЈА "150 година од укидања банатске војне границе" (2022 ; Панчево)

Зборник радова Конференције "150 година од укидања банатске војне границе",
1. новембар 2022., Панчево / [аутори текстова Ивана Б. Спасовић ... и др.] ; [уредници
Слободанка Перовић, Никола Милошевски]. - Панчево : Завод за заштиту споменика
културе, 2024 (Београф : Графомаркет). - 150 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 200. - Библиографија.

ISBN 978-86-83677-27-6

а) Војна граница -- Банат -- 1764-1872 -- Зборници б) Банат -- Историја -- 1764–1872

COBISS.SR-ID 143122953